

УДК 330.342

В. Ф. Горячук,

к.т.н., с.н.с., с.н.с. Інституту проблем ринку та економіко-екологічних досліджень НАН України

КОНЦЕПТУАЛЬНА МОДЕЛЬ ШИРОКОГО РОЗУМІННЯ КАПІТАЛУ

В статті розглянуті питання широкого розуміння капіталу, проаналізовані існуючі класифікації видів капіталу, запропоновано концептуальну модель цього явища

Questions of a broad understanding of capital are considered in this article, the existing classification of capital are analyzed, a conceptual model of this phenomenon is proposed

Ключові слова: капітал, широке розуміння, класифікація, концептуальна модель

Keywords: capital, a broad understanding, classification, conceptual model

Постановка проблеми. У другій половині 20-го століття і, особливо, з переходом розвинених країн до етапу постіндустріального суспільства стало ясно, що трактування поняття капіталу обмежене фізичним капіталом (засоби виробництва) не дозволяє відповісти на цілий ряд питань державного управління і соціально-економічного розвитку суспільства. В умовах, коли освіта, інновації та інформатизація стали визначальними факторами соціально-економічного розвитку суспільства, коли провідну роль в економіці стали грати високотехнологічні компанії, у яких фізичний капітал перестав бути визначальним, на перше місце стали висуватися дослідження людського, соціального, природного та інших видів капіталу. Поряд зі значною кількістю досліджень окремих видів капіталу, недостатня увага приділяється питанням їх систематизації, побудуванню концептуальної моделі широкого розуміння капіталу.

Мета статті. Проаналізувати існуючі погляди на широке розуміння капіталу та побудувати концептуальну модель цього явища.

Виклад основного матеріалу дослідження. Одним з перших дослідників проблеми широкого розуміння капіталу був відомий французький вчений П. Бурдьє, який з економіко-соціологічних позицій запропонував інтерпретацію поняття капіталу та класифікацію його основних видів: економічного, культурного та соціального. Він зазначає, що різні види капіталу можуть виникати з економічного капіталу, тобто шляхом його конвертації. Однак це можливо лише ціною більш-менш серйозних зусиль. Наприклад, до одних товарів і послуг економічний капітал забезпечує безпосередній доступ без яких би то ні було вторинних витрат. Інші можна отримати тільки при посередництві відносин соціального капіталу (або соціальних зобов'язань), які не можуть виникати миттєво в якийсь підходящий момент до тих пір, поки не складуться і не будуть підтримуватися протягом тривалого часу. Це досягається ціною довгострокових інвестицій в спілкування. Одночасно П. Бурдьє вказує, що економічний капітал утворює основу всіх інших типів капіталу. Його конвертація в соціальний капітал припускає специфічні неоплачувані трудові витрати (витрати часу) - увага, турбота, участь. З вузько економічних позицій ці витрати марні, проте з точки зору логіки соціального обміну - це серйозна інвестиція, прибуток від якої в кінцевому підсумку виявиться в грошовій або якійсь іншій формі [1].

Під культурним капіталом П. Бурдьє розуміє різні компетенції людини, а також відокремлені від нього об'єкти, наприклад, книги, картини, скульптури та ін. Цей вид капіталу може бути конвертований в економічний капітал. Наприклад, наявність вищої освіти або вищої кваліфікації забезпечує велику економічну віддачу в одиницю часу або економію цього часу, тим самим, нарощуючи економічний капітал [1].

П. Бурдьє розглядає соціальний капітал як сукупність реальних чи потенційних ресурсів, які пов'язані з володінням стійкої мережі більш-менш інституціоналізованих відносин взаємного знайомства і визнання, - іншими словами, членством в групі. Остання дає своїм членам опору у вигляді колективного капіталу [1].

Відповідно до концепції П. Бурдьє капітал може виступати в трьох станах: інкорпорованому, об'єктивованому та інституціалізованому. Під інкорпорованим станом розуміється сукупність властивостей того чи іншого виду капіталу. Об'єктивований стан - прийняття капіталом уречевлених форм, які доступні безпосередньому спостереженню і передачі в їх фізичній, предметній формі. Інституціалізований стан передбачає форми визнання даного виду капіталу, наприклад, у вигляді прав власності, рангів, сертифікатів [1].

В. Радаєв у своїй відомій роботі «Поняття капіталу, форми капіталів та їх конвертація», спираючись на підхід П. Бурдьє, запропонував своє бачення капіталу, його окремих видів і механізмів їх конвертації. Капітал він визначає як господарський ресурс, який накопичується, який включено у процеси відтворення і зростання вартості шляхом взаємної конвертації своїх різноманітних форм. Він виділяє п'ять особливостей капіталу: обмежений ресурс; здатність до нагромадження; певна ліквідність; здатність до конвертації - перетворенню з одного виду капіталу в інший; відтворення своєї вартості та забезпечення додаткової вартості [2].

Наведена В. Радаєвим типологія і трактування окремих видів капіталу істотно відрізняються від уявлення П. Бурдьє. В. Радаєв виділяє: економічний, фізичний, культурний, людський, соціальний, адміністративний, політичний та символічний капітал. Він звертає увагу на те, що кожному виду капіталу відповідає своя стратифікаційна система - особливий тип соціального розшарування і спосіб його відтворення. На його думку економічний капітал займає центральне місце. У той же час, він підкреслює, що зведення всієї сукупності ресурсів до економічного капіталу є неможливим [2]. Поняття економічного капіталу, яке використовують П. Бурдьє та В. Радаєв, не отримало широкого визнання. В наукових дослідженнях та в практиці управління, в основному, використовуються його дві складові - фізичний та фінансовий капітал.

В. Радаєв вважає доцільним відокремити від економічного капіталу особливу частину продуктивних сил - роботу силу. На його думку, вона має ряд важливих особливостей, які не можуть бути розкриті в рамках суто економічного капіталу. Виходячи зі змісту вищезазначеної роботи В. Радаєва, можна зробити висновок, що робоча сила являє собою сукупність чотирьох видів капіталу: фізичного, культурного, людського і символічного. На відміну від прийнятого визначення фізичного капіталу він пов'язує його зі станом здоров'я та зовнішніми фізичними даними людини. Людський капітал він розуміє у вузькому сенсі, а саме, в освітньому контексті як сукупність накопичених професійних знань, умінь і навичок, одержаних в процесі освіти і підвищення кваліфікації, які згодом можуть приносити дохід. Незважаючи на очевидний зв'язок між культурним і людським капіталом, він вважає доцільним їх відділення друг від друга. Суттєве значення В. Радаєв надає символічному капіталу, який він розглядає як здатність людини до виробництва поглядів (думок), визнане право інтерпретувати зміст, здатність нав'язувати певне розуміння іншим агентам. Важливу роль у функціонуванні цього виду капіталу відіграє маніпулювання різними способами оцінок наявних і потенційних ресурсів. У цьому відношенні всі інші види капіталу залежать від символічного капіталу [2].

У своїй класифікації видів капіталу В. Радаєв пов'язує соціальний капітал з горизонтальними соціальними мережами, а адміністративний капітал - з вертикальними мережами, втілюється він в організаційних ієрархічних структурах. Політичний капітал у трактуванні В. Радаєва означає здатність до мобілізації колективних дій, а також здатність представляти інтереси індивідів і груп, які делегують права на представництво своїх інтересів. Його носієм є партії і громадські рухи та їх лідери.

Запропонований В. Радаєвим підхід до широкого розуміння капіталу відрізняє детальний розгляд окремих видів капіталу, форм його стану, методів їх оцінки, механізмами конвертації і т. ін. До недоліків слід віднести: відсутність класифікаційної ознаки, на підставі якої була запропонована класифікація видів капіталу, що обумовило відсутність чітких границь між деякими видами капіталу; суттєва різниця запропонованих визначень окремих видів капіталу з вже існуючими їх визначеннями, які отримали широке визнання в науці та практиці управління; відсутність належного обґрунтування необхідності введення нових визначень окремих видів капіталу.

Розглянуті В. Радаєвим фізичний, культурний і людський види капіталу як характеристики робочої сили відповідають складовим широкого розуміння людського капіталу, запропонованого А. Сіразевою, яка в структурі людського капіталу виділяє капітали здоров'я, культури та освіти [3]. В цілому ж, виділені В. Радаєва фізичний, культурний, людський і символічний види капіталу можна розглядати як людський капітал в широкому розумінні.

Що стосується соціального капіталу, то в трактовці В. Радаєва його обмежено горизонтальними мережами, на відміну від П. Бурдьє, який розглядає соціальний капітал в широкому розумінні, а саме, як сукупність реальних чи потенційних ресурсів, які пов'язані з володінням стійкою мережею більш-менш інституціоналізованих відносин взаємного знайомства і визнання. [1]. Тобто, якщо соціальний капітал розглядати в широкому розумінні, то соціальний, адміністративний та політичний капітал в трактовці В. Радаєва є його складовими.

В. Радаєв серед виділених особливостей капіталу особливо увагу приділяє конвертації. Він зазначає, що всі розглянуті форми капіталу можуть тією чи іншою мірою конвертуватися в економічний капітал, у тому числі в його грошову форму. Так соціальний капітал забезпечує інформацію про економічні ресурси. Адміністративний капітал відкриває найбільш короткий шлях до їх джерел. А політичний капітал дає можливість поборотися за ці джерела. Культурний капітал полегшує способи мобілізації економічного капіталу, а символічний капітал дозволяє представити його більш значимим в очах інших агентів. Нарешті, людський і фізичний (в трактовці В. Радаєва) капітали, використовуючи економічний капітал, допомагають отримати найбільші доходи. У свою чергу, володіння економічним капіталом допомагає встановлювати потрібні зв'язки, купувати посадових осіб і самі посади [2].

В. Радаєв вважає, що всі види капіталу мають здатність до взаємної конвертації. Так, накопичений культурний капітал дозволяє з легкістю маніпулювати символічними конструкціями та завойовувати авторитет. Політичний капітал забезпечує широкі соціальні зв'язки. Хороші фізичні дані допомагають заводити ці зв'язки і сприяють більш успішному накопиченню професійних навичок. Всі вони - наявність соціальних зв'язків і владних повноважень, здатність діяти за правилами і проводити оцінку ресурсів, високий професіоналізм і підвищена праездатність - сприяють взаємному нагромадженню.

В. Радаєв підкреслює, що конвертація одних видів капіталу в інші не є автоматичним процесом, вона пов'язана не тільки з витратами часу і сил, але і з певними ризиками. В якості прикладів він наводить освітній диплом, який може не отримати реального визнання на ринку праці та підсумки приватизації власності, здійсненої за допомогою політичних і соціальних зв'язків, які можуть бути оскаржені. Конвертація - це один із способів перерозподілу капіталу. Використання капіталу неможливо поза соціальних відносин. Більш того, будь-який вид капіталу являє собою соціальні відносини [2].

Однією з властивостей капіталу є здатність до самозростання. Чим більше капітал даного виду, тим легше суб'єкту, який їм володіє, витримувати конкуренцію та накопичувати цей капітал. Чим більше капіталу одного виду, тим легше накопичувати інші види капіталу. Так, економічний капітал робить свого власника більш вагомим в очах оточуючих, відкриває доступ до освіти і дозволяє підтримувати хороший фізичний стан, допомагає розширювати зв'язки, які в свою чергу дозволяють нарощувати політичний вплив і т. ін. Тобто, капітал притягує капітал.

Фахівці Всесвітнього банку виділяють три види капіталу: фізичний, людський та природний капітал. Вироблений (фізичний) капітал вини визначають як машини, обладнання та споруди, що використовуються для виробництва товарів і послуг, плюс запаси сировини, напівфабрикатів і готової продукції. Людський капітал - як здатність людей до участі в процесі виробництва, їх знання, досвід, трудові навички. При цьому інвестиціями в людський капітал вважаються витрати на охорону здоров'я, освіту, технічне навчання та іншу діяльність, що сприяє підвищенню продуктивності людей. Природний капітал розглядається як запас природних виробничих ресурсів, якими наділене суспільство: усі запаси в "природних коморах", які можуть використовуватися у виробничих цілях, включаючи ґрунт, воду, повітря, корисні копалини. У поняття природного капіталу вони не включають природні ресурси, які не мають форми запасу (наприклад, сонячне світло) або чисто споживчі ресурси (наприклад, природні пейзажі). Природний капітал вони поділяють на поновлюваний та невідновлюваний [4]. Такий підхід к розумінню капіталу отримав широке розповсюдження, особливо, при здійсненні оцінок національного багатства країн [5, с. 82]. В той же час він носить обмежений характер, оскільки не враховує нематеріальні активи і соціальний капітал, які багато в чому визначають інноваційний характер розвитку економіки та консолідацію зусиль суспільства для його соціально-економічного розвитку.

Британською організацією «Форум майбутнього» розроблена модель, відповідно до якої сукупний капітал суспільства складається з 5 видів капіталу: природний, соціальний, людський, фізичний (створений) та фінансовий капітал. Складові цієї моделі можуть бути описані наступним чином: природний капітал представляє запас природних ресурсів, які діляться на дві категорії: поновлювані (дерева, рослини, риба, вода) і невідновлювані (корисні копалини); людський капітал - це здоров'я, знання, навички, мотивація і духовний спокій людей, які дозволяють людям відчувати себе добре, брати участь в житті суспільства і вносити продуктивний внесок в його добробут (багатство); соціальний капітал - це різні інститути та організаційні структури, що об'єднують людей, щоб жити і працювати разом (сім'я, громада, органи влади, підприємства, школа, профспілок, громадські організації); фізичний капітал включає в себе створені людиною інструменти, машини механізми, дороги, споруди, житлові будинки і т. ін. Фінансовий капітал істотно відрізняється від вищерозглянутих чотирьох видів капіталів, оскільки не має ніякої власної вартості, незалежно від того, чи представлений він в акціях, облігаціях або банкнотах. Його значимість полягає в тому, що він забезпечує представницьку, оціночну та обмінну функції для інших видів капіталу [6]. Ця модель широкого розуміння капіталу більш детально структурує капітал, сприяючи більш чіткому усвідомленню його ролі у розвитку суспільства. В той же час модель не враховує нематеріальні активи, які є важливою умовою створення економіки знань та економічного зростання, та інституційне середовище, яке створює капітал і в якому він діє.

Вищерозглянуті моделі капіталу, у своїй більшості обмежені цілями досліджень, рамками окремих дисциплін та наукових напрямків і не відображають усього різноманіття такого явища як капітал. У цьому зв'язку пропонується концептуальна модель широкого розуміння капіталу, яка включає в себе дві складові: капітал у широкому сенсі та інституційне середовище капіталу.

Під капіталом у широкому сенсі пропонується розуміти сукупність фізичного, людського, соціального, природного і фінансового капіталів та нематеріальних активів, котрі залучені або потенційно можуть бути залучені для задоволення потреб людини, або у процес виробництва з метою створення доданої вартості. Таке бачення обумовлене наступними причинами. З переходом розвинених країн до етапу постіндустріального суспільства фізичний капітал втратив свою визначальну роль, на передній план висуналися людський капітал і нематеріальних активів, які відкрили шлях до інноваційного розвитку і побудови економіки знань. Все більшого значення набуває соціальний капітал як інструмент консолідації зусиль суспільства та катализатор підвищення ефективності використання інших форм капіталу. Потребу свого вирішення питання оптимального співвідношення реальної та віртуальної економіки і відповідно фінансової та інших видів капіталу. Ріст світової економіки, обмеженість цілого ряду природних ресурсів (у першу чергу, енергетичних), нерациональне їх використання та ріст забруднення навколишнього середовища поставили в пряму залежність збереження людської цивілізації від раціонального використання природного капіталу.

Інституційне середовище капіталу. Розгляд взаємозв'язку капіталу та економічного розвитку різних країн породжує питання. Чому країни третього світу бідні, навіть якщо володіють природними багатствами, а інші -- не настільки багаті ресурсами раптом роблять стрибок і виявляються серед ведучих країн світу. На думку Ернандо де Сото, автора книги «Загадка капіталу», головна причина полягає в тому, що в країнах третього світу недостатньо розвинений інститут власності і у багатьох випадках не оформлені належним чином права власності [7]. Безумовно, це дуже важлива, але недостатня умова. Вона відображає лише один з аспектів того, що капітал це не тільки багатство, але й суспільні відносини. Мало мати ресурси, треба створити умови, щоб цими ресурсами можна було ефективно розпорядитися. Тобто, щоб ресурси стали капіталом і щоб вони ефективно використовувалися необхідно створити відповідне інституційне середовище з певним вектором розвитку, а саме: створення дієвого правового середовища, формування розвинених фінансових механізмів, зниження транзакційних витрат економічних обмінів, створення конкурентного середовища та відповідних інститутів, які перетворюють економіку в ефективну динамічну систему.

Висновки

1. Трагування поняття капіталу обмежене фізичним капіталом (засоби виробництва) не дозволяє відповісти на цілий ряд питань державного управління і соціально-економічного розвитку суспільства.
2. Існуючі моделі широкого розуміння капіталу у своїй більшості обмежені цілями досліджень, рамками окремих дисциплін та наукових напрямків і не відображають усього різноманіття цього явища.
3. Запропонована концептуальна модель широкого розуміння капіталу створює підґрунтя для подальшого дослідження взаємозв'язків між окремими видами капіталу, методів їх оцінки та розробки механізмів їх нагромадження та підвищення ефективності використання.
4. Соціальний капіталу грає особисту роль. Його необхідно розглядати не тільки як один з видів капіталу, але й як інституційне середовище, в яком функціонують інші види капіталу. Саме цей вид капіталу, в значній мірі, визначає умови для ефективного використання інших видів капіталу і відповідно рівень економічного розвитку країни та її регіонів.

Список використаних джерел

1. Бурдьє П. Формы капитала // Экономическая социология. - 2002. - Т.3. - № 5. - С. 60-74. Режим доступу: www.ecsoc.msses.ru.
2. Радаев В.В. Понятие капитала, формы капиталов и их конвертация // Общественные науки и современность. - 2003. - № 2. - С. 5-17.
3. Сиразева А.М. Инвестиции в человеческий капитал как фактор экономического роста: диссертация кандидата экономических наук: 08.00.01. – Самара, 2000. – 199 с.
4. Бобух І.М. Пропорції та перспективи формування національного багатства України: монографія / Ін-т екон. та прогноз. - К., 2010.- 372 с.
5. Краткий словарь терминов / Всемирный банк. Режим доступу: <http://www.worldbank.org/depweb/beyond/mirross/glossary.html>.
6. The Guidebook: a guide to using green purchasing in your business. Режим доступу: <http://www.cannybuyer.com/guidebook/capital-model.shtml>.
7. Кирдина С. Может ли ученый изменить мир? (Эрнандо де Сото. Загадка капитала ...). // Отечественные записки. - 2004, № 6. Режим доступу: <http://www.strana-oz.ru>.

Стаття надійшла до редакції 01.03.2012 р.